

Алла КИРИДОН,
orcid.org/0000-0003-4375-5350
доктор історичних наук, професор
директор Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»
(м. Київ)
akyrydon@ukr.net

ТОМОС ПРО НАДАННЯ АВТОКЕФАЛІЇ ПРАВОСЛАВНІЙ ЦЕРКВІ УКРАЇНИ: АРХІТЕКТОНІКА ПРОЦЕСУ

6 січня 2019 року Православна церква України отримала Томос про надання автокефального церковного устрою Православній церкві в Україні. Відтак відбулося конституювання Православної церкви України. Фактично набуття автокефалії означає піднесення статусу Православної церкви України, рівність її з іншими автокефальними православними церквами. Отримання Томосу й утворення Православної церкви України – епохальна подія не лише релігійно-церковного життя, а процесу державотворення.

У статті запропоновано ретроспективний огляд процесу отримання томосу Православною церквою України в хронологічному діапазоні 2016-2019 рр. Для усвідомлення процесів конституювання Православної церкви України акцентовано домінанти понятійного апарату (помісність, автокефалія, томос). Зміни, що відбулися в Україні на межі 2018-2019 рр. в церковному житті, водночас стали масштабною політичною подією, елементом творення нації. Надання Томосу про автокефалію Православної церкви в Україні постало фактором впливу на всіх суб'єктів релігійної ситуації. Активізувалося переформатування православного ландшафту України та інтенсифікація міжконфесійного діалогу. Дарування Томосу про автокефалію значно динамізувало послаблення російського релігійного впливу, що стало реальним геополітичним викликом для Росії. Конституювання помісної церкви та надання Томосу про автокефалію ПЦУ також каталізувало певні процеси у Вселенському православ'ї. Водночас суспільний резонанс на цю подію доволі неоднозначний.

Автором послідовно відтворено контекст та основні події на шляху до набуття Томосу для Православної церкви України.

Ключові слова: Томос, автокефалія, Церква, Вселенська Церква, помісна церква, Православна церква України, Вселенський патріарх.

Алла KYRYDON
orcid.org/0000-0003-4375-5350
Doctor of Historical Sciences, Professor
director of State Scientific Institution
«Encyclopaedic Publishing House»
(Kyiv)
akyrydon@ukr.net

TOMOS GRANTING AUTOCEPHALY TO THE ORTHODOX CHURCH OF UKRAINE: ARCHITECTONICS OF THE PROCESS

On the 6th of January in 2019 the Orthodox Church of Ukraine got the Tomos granting an ecclesiastical status of autocephaly to the Orthodox Church in Ukraine. Consequently, the constituting of the Orthodox Church of Ukraine happened. In fact, the bestowal of autocephaly means the Ukrainian Orthodox Church's rising status, its equality with other autocephalous Orthodox churches. The acquiring of Tomos and the Ukrainian Orthodox Church formation is an epochal event not only for a religious and church life, but also for a state formation process.

The article deals with a retrospective review of Tomos acquiring process in a chronological order: from 2016 - to 2019. The dominants of a terminological apparatus (locality, autocephaly, tomos) have been accentuated for understanding the processes of Ukrainian Orthodox Church constituting. An autocephalous right question leaves rather complicated and controversial because of the lack of confession rules and canons. The rules of autocephaly granting and its deprivation are lacked in Orthodox canons. We use a spelling form «tomos» when a common name of the document is mentioned. A spelling form «Tomos» is used as an equivalent of a concrete document in order to avoid the duplication of a full name and for citation. Changes taking place in Ukraine during 2018-2019 in a church life became a crucial political event, a nation-building element.

The legitimization of the Orthodox Church of Ukraine is of great geopolitical importance. The Constitution of the Orthodox Church of Ukraine creates new opportunities for the integration of Ukraine into European and world

civilizations as an integral part of them. The position of the Synod of the Ecumenical Patriarchate on granting Thomas the autocephaly of the Orthodox Church of Ukraine is, in fact, on par with the conclusion of the Association Agreement between Ukraine and the EU, as well as the adoption of NATO's Comprehensive Plan for Assistance to Ukraine in the Attack of Russia.

The granting of Tomos became a factor influencing all subjects of a religious situation. The reformatting of Ukrainian Orthodox landscape and the intensification of an interdenominational dialogue were activated. Tomos granting autocephaly sped the weakening of a Russian religious influence, which became a real geopolitical challenge for Russia. The constituting of church and the legitimization of Ukrainian Orthodox Church have a considerable geopolitical significance. The constituting of the Orthodox Church of Ukraine creates new opportunities for the integration of Ukraine into European and world civilizations as its integral part. Granting Tomos of the OCU autocephaly also catalysed certain processes in Universal Orthodoxy. Therefore, this event caused quite controversial social resonance.

The context and main events on the way to the acquiring of Tomos for the Orthodox Church of Ukraine have been consistently described by the author.

Key words: *Tomos, autocephaly, Church, Universal Church, local church, the Orthodox Church of Ukraine, Ecumenical Patriarch.*

Постановка проблеми. Православна церква України 6 січня 2019 року отримала від Вселенського Патріарха Варфоломія I Томос про автокефалію, що у церковному канонічному розумінні є фактом визнання існування ПЦУ на рівні з іншими помісними православними церквами. Отримання Томосу й утворення Православної церкви України – епохальна подія не лише релігійно-церковного життя, а процесу державотворення. Це висновується на підставі кореляційного зв'язку між суспільним, політико-економічним виміром екзистенції держави та концентрації духовного-релігійного чинника в екзистенційно-світоглядному вимірі суспільства. Експерти та аналітики прирівнюють значущість її до ефекту набуття незалежності Україною 1991 року. Вагомість цієї події увиразнюється в корелятах між утвердженням незалежності Українського православ'я від московської патріархії; консолідацією українського суспільства; зміцненням національної безпеки України. З отриманням томосу для України уможливлено вільний духовний розвиток під егідою Константинопольського Патріархату, нерозривно пов'язаного із Західним світом, а водночас. конституювання Православної церкви України (ПЦУ) спричиняє посутню втрату впливу Росії на Україну через Московський патріархат.

Мета статті. Метою пропонованої наукової розвідки є ретроспективний огляд процесу отримання томосу Православною церквою України з акцентуацією суттєвих моментів історичного контексту від 2016 р. до моменту

фіксації події. Водночас у статті дещо розширено хронологічні межі дослідження задля увиразнення окремих характеристик процесу.

Експлікація понятійної складової. Для усвідомлення процесів конституювання Праволаної церкви України за необхідне вбачаємо акцентуацію домінант понятійного апарату (помісність, автокефалія, томос).

Аналіз досліджень. Термін «помісність» постає за часів зародження християнства. Під ним прийнято розуміти існування окремої еклезіологічної структури у межах окремої території, однорідно населеної за етнічними, мовними, культурними ознаками. Богословсько-юридичний термін «помісна церква» вживається у різних значеннях. Найперше, ним позначають будь-яку релігійну громаду, котра займається поширенням віри серед місцевого населення на визначеній території. Це може бути село, селище, міський район тощо. Такий підхід характерний для більшості протестантських деномінацій. У православ'ї сформувалася інше бачення помісності. Внаслідок тривалих процесів інституалізації та бюрократизації управлінської структури церковної організації, політико-адміністративних поділів Римської імперії помісною почали вважати церкву, яка вирізняється наявністю власного вищого керівництва (собору єпископів); історично пов'язана з певним етнічним середовищем, зазнала суттєвого впливу з боку його мови, культури, економічного укладу життя, державницького устрою; та усамостійнена від собі подібних церковних утворень. Таким чином, у православній традиції поняття «помісна церква» фіксує органічний зв'язок між релігійною організацією та процесом національного державотворення (Здіорук, 2016: 89-90).

С. Здіорука запровадив до наукового обігу дефініцію «національна церква»: «Національною церквою є Церква будь-якої конфесії, яка функціонує в певний історичний період, спираючись на свою традицію; на означеній території; сприяє, набувши етноконфесійної специфіки, поступу етнокультури, самосвідомості й державницького менталітету даної нації та має значний рівень поширення серед населення країни чи у середовищі конкретної нації» (Здіорук, 1993: 12).

Виклад основного матеріалу. Автокефалія (від грец. Αυτός – сам та κεφαλή – голова; букв. – «самоглавіє») – 1) принцип організації церковного управління; 2) статус помісної Церкви, як частини Вселенської православної Церкви (Киридон, 2016). Початкове значення терміну «автокефалія» трансформувалося. «Автокефальними» у візантійську епоху називалися архієпископії, незалежні від місцевого митрополита та безпосередньо підлеглі патріаршій юрисдикції. Нині цей термін означає самоочолювану помісну православну Церкву, її повне самоврядування, незалежність від інших єдиновірних церков. Йдеться про самостійність помісної церкви, адміністративно незалежної від інших православних церков, але єдиної з ними канонічно. У сучасному розумінні термін «автокефалія» вжитий у VI ст. (540 р.) щодо Кіпрського митрополита. У політичному розумінні – як ознака повної суверенності використаний значно пізніше – імператором Костянтином Багрянородним (945-959 рр.).

Питання про право на автокефалію залишається доволі складним і суперечливим через відсутність правил та канонів визнання. У православних канонах немає правил не лише надання автокефалії, але і її позбавлення. Принцип автокефальності ніде не обґрунтований у Св. Письмі і утвердився лише через церковну традицію. Підґрунтям запровадження нової автокефалії може бути політична самостійність території, на якій планується утворити автокефальну Церкву, географічна віддаленість певних територій або ж значні етнічні відмінності регіону від основної території кіріархальної Церкви (Матері-Церкви). Заснувати нову автокефальну Церкву може або єпископат Вселенської Церкви, або єпископат Церкви автокефальної, (відповідно до юридичної й канонічної аксіоми: ніхто не може надати іншому більше прав, ніж має сам). Тобто відповідно до традиції канонічного права, отримати права і самостійність можна лише від тієї Церкви, яка вже їх має. Влада єпископату спадкоємна від апостольської. Відповідно до традиції, церкви стають самостійними шляхом самопроголошення. Канонічна автокефалія – це спосіб не відділення, а існування Церкви (Киридон, 2016).

У православної автокефальній Церкві собор духовенства і парафіян обирає собі свою управу. Очолює автокефальну православну Церкву патріарх чи митрополит. Першоієрарх Церкви обирається і поставляється своїми єпископами (34-е правило святих апостолів, яке регламентує питання церковної організації) та самостійно поставляє архієреїв (8-е правило Третього Вселенського собору християнства). Церква, що має статус автокефалії, адміністративно незалежна від інших церков у розв'язанні організаційних і культових питань (Лотоцький, 1999).

Як культурний феномен, автокефалія не є постійною величиною. Автокефалію Церкви набували та втрачали в процесі історії; вона мала різні інтерпретації й конотації, породжені відповідними культурними, соціальними та політичними контекстами. Автокефалія повністю залежить від конкретних умов існування помісної Церкви (політично незалежна держава, підтримка держави, національна єдність тощо), визнання православних етнічних особливостей і визнання Матір'ю-Церквою (Киридон, 2016).

Вселенська Церква складається з автокефальних помісних Церков. Усі помісні Церкви дотримуються святих канонів, застосовуючи їх до місцевих умов. У сфері богослужіння самостійність автокефальних Церков обмежена обов'язковою відповідністю богослужіння єдиному догматичному вченню та прагненням до однаковості. Водночас автокефальна Церква сама готує для себе святе миро, канонізує своїх святих, складає нові служби та піснеспіви. Має право запрошувати на свої Собори ієрархів інших Церков, ініціювати скликання Вселенського Собору тощо. Повною самостійністю користуються автокефальні Церкви у сфері адміністративної та судової діяльності. Всі автокефальні Церкви рівноправні.

Томос (грец. τόμος) – Указ, документ, декрет у деяких питаннях церковного устрою. Це спеціальний церковний документ, яким синод і /або глава Помісної церкви може звертатись до своєї пастви або до інших Церков із важливими питаннями віровчення або щодо інституційного розвитку Церкви. Зрідка томос видають з питань, які стосуються положень християнського

віровчення, найчастіше він стосується церковного устрою. томос не є публічний, він є унікальним документом, який вручається один раз одній людині – предстоятелю незалежної церкви. Момент вручення томосу вважається початком нової помісної церкви.

Зауважимо, що використовуємо написання «томос» – коли йдеться про загальну назву документу. Написання «Томос» використовуємо як еквівалент конкретного документу задля уникнення дублювання написання повної назви, а також у разі цитування.

Підстави надання томосу. В першому тисячолітті, рішенням Вселенських соборів були встановлені межі п'яти стародавніх патріархатів (Старий Рим, Новий Рим – Константинополь, Олександрія, Антіохія, Єрусалим) і Кіпрська церква. Упродовж наступних років Вселенський патріархат, керуючись Священними канонами (включаючи 9-й, 17-й і 28-й канони IV Вселенського собору, 36-й Канон Трулльського собору і 1 Канон собору від 879/880 р., який був проведений в церкві Святої Софії в Константинополі), взяв на себе відповідальність за надання Томосу про автокефалію всім новоствореним церквам (в тому числі й Української церкви), перетворивши їх на автокефальні архієпископства чи патріархати, без обговорення чи співпраці в цьому питанні з іншими церквами.

Відповідно до постанов Вселенських соборів, Константинопольський патріархат має першість честі у православному світі, а відтак він визначає порядок і спосіб становлення нових автокефалій і закріплює це відповідним томосом. У змісті такого томосу викладаються передумови та підстави надання документу. З часу отримання томосу за такою Церквою закріплюється певне місце в Диптиху (списку) православних церков (порядок згадування іншими Церквами на своїх літургіях), її визнають як рівноправну Церкву-сестру, а її предстоятеля глави інших Церков поминають під час літургій. Православна церква України отримала 15 місце у Диптиху Константинопольського патріархату (Саган, 2019: 70). Томос є, в принципі, типовим документом, яким

дарується автокефалія. При цьому враховуються особливості історичного розвитку і специфіка конкретної церкви і країни.

Томос в історії православ'я. В історії православ'я відомо кілька томосів що, стосувались церковного устрою (Добрознай). 1686 рік – Константинопольський Вселенський патріарх Діонісій IV затвердив синодальний лист Вселенського патріархату, який із міркувань «ікономії» (церковної доцільності) доручав патріархам Московським висвячувати в сан новообраних помісним собором митрополитів Київських – при тому, що вони залишалися церковно підпорядкованими Константинополю і мусили поминати саме Вселенського патріарха, а не Московського, як свого першоієрарха. Москва не виконала цих умов і стала тлумачити рішення як нібито передачу Київської митрополії в підпорядкування Московському патріархатові. Через те, що оригінал листа нині не відомий, таке трактування донедавна повторював і сам Вселенський патріархат, доки не оприлюднив історичні документи, які висвітлили зміст того листа. 11 жовтня 2018 року синод Вселенського патріархату скасував те рішення 1686 року, щоб усунути підставу для неправдивого трактування Москви.

Естонська Православна Церква 7 червня 1923 року отримала автономію (але не автокефалію) рішенням Патріарха Константинопольського Мелетія IV. Патріарх надав томос Православній церкві Естонії та прийняв її до юрисдикції Константинопольського Патріархату.

13 листопада 1924 р. Патріарх Константинопольський Григорій VII надав «Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Царгородської Патріархії про визнання Православної церкви в Польщі Автокефальною» (передусім для вірян із Західної Білорусі і Західної України). Російська православна церква, яка контролювала цих вірян до Першої світової війни, не погодилася з цим. Після Другої світової, коли СРСР привів до влади в Польщі комуністів, ППЦ «добровільно» відмовилася від томосу з Константинополя і вернулася до РПЦ. Остання відразу ж надала їй томос уже від свого імені (хоча право надавати автокефалію має тільки Вселенський патріархат як Церква-мати

всіх інших помісних церков). Московського томосу, у свою чергу, не визнає Константинополь, але з огляду на томос 1924 року ППЦ залишається канонічною.

Відомим є прецедент пошуку обновленською церквою прихильності Константинопольського патріархату в 1920-і роки (Жилюк, 2011: 71-77). При цьому взаємини обновленської церкви з Константинопольським патріархатом будувалися на ґрунті двосторонніх політичних інтересів. Розкриваючи характер взаємовідносин обновленської церкви з Вселенським патріархатом, Лев Регельсон писав: «Загрозливе становище Вселенського Престолу, що зазнавав жорстоких репресій з боку уряду Кемаля Ататюрка, змушувало константинопольських патріархів і тісно пов'язаних з ним голів інших східних церков намагатись йти торованим шляхом, добиваючись підтримки від російського уряду. Обновленці обіцяли таку підтримку випросити і всіляко піднімали авторитет Вселенських патріархів, які визнавали обновленський Синод єдиною законною владою РПЦ» (Регельсон, 1996: 92).

Однак у короткій історії взаємовідносин українських обновленців з Вселенською церквою заслуговує уваги лише той факт, що після отримання автокефалії в 1925 р. вони намагались встановити прямі контакти з Константинопольським патріархатом без посередництва Всеросійського Синоду і просили Константинопольського патріарха Василя III визнати автокефальний статус УАПЦ (Жилюк, 2011: 75-76). 22 жовтня 1925 р. архімандрит Василій Димопуло звернувся до Синоду УПЦ з проханням надіслати йому завірені копії з актів і документів про утворення автокефалії Української церкви для подання їх Вселенському патріархові. Всеукраїнський Священний Синод в листі до патріарха в делікатній формі нагадав йому події 240-літньої давності, коли внаслідок юридичного перепідпорядкування Київської митрополії до Московського патріархату Українська церква позбулася автокефальності, але тепер, після проголошення автокефалії Другим Всеукраїнським Помісним Собором 21 травня 1925 р. та схвалення її Третім Всеросійським Помісним Собором 6 жовтня 1925 р., вона знову стала

незалежною. Синод УПЦ запевнив Вселенського патріарха, що Українська церква й надалі зберігатиме чистоту православ'я і непорушність канонів, не буде запроваджувати ніяких церковних змін стосовно вчення православної віри, єпископату, кліру, стилю тощо, до вирішення цих питань на Вселенському соборі. Далі в листі висловлювалося сподівання, що Вселенський патріарх уважно вивчить всі документи щодо історії організації в Україні церковного управління на чолі з Священним Синодом і діяльність його в досягненні автокефалії для Української православної церкви, переконається в додержанні канонічності цього процесу і затвердить автокефалію Української церкви своїм високим авторитетним актом (От Вселенского Патриарха, 1925: 1-3). Проте Константинопольський патріарх не поспішав визнавати офіційним томосом ні українських, ні російських обновленців-синодалів, обмежуючись подальшою підтримкою відносин через дипломатичне листування (Жилюк, 2011: 75-76).

У 1937 році була визнана автокефалія Албанської православної церкви.

13 березня 1945 року Патріарх Веніамін I та всі члени священного синоду Константинопольської Церкви надали томос Болгарській православної церкви. Цим рішенням скасовувався розкол та визнавалася автокефалія тисячолітньої Болгарської православної церкви (за різними оцінками історичних подій, уже втретє чи вчетверте визнана автокефалія цієї церкви (Що таке Томос, 2019).

Молдовська православна церква отримала томос 2 грудня 1994 року – їй дарував автономію московський патріарх Алексій II.

«Патріарший і Синодальний Томос про дарування автокефалії святій Православній Церкві у Чеських землях і Словаччині» був виданий Константинопольським патріархом Варфоломієм 27 серпня 1998 року (Що таке Томос, 2019).

Принагідно зауважимо: в усіх випадках надання номосу про автокефалію або автономію православних церков передували відповідні політичні процеси, насамперед – здобуття незалежності державою, православна спільнота якої просила про своє визнання. Цей процес зазвичай включав звернення представників політичного керівництва конкретної країни, подальший розгляд

питання й рішення Священного Синоду Вселенського Патріархату за головуванням Вселенського Патріарха, після чого відповідний документ передавався тому, хто звертався про автокефальний статус своєї Церкви. Варто зазначити, що розміри та організація церковних структур, яким у різний час надавався томос, були дуже різними. Росія, Сербія, Болгарія, Румунія та Греція були досить великими православними країнами, де вже існувала церковна структура. У випадку Польщі та Чехії і Словаччини йшлося про країни, в яких православні складали релігійну меншину. В Албанії томос надали майже неіснуючій Церкві, знищеній комуністичним режимом (Куйбіда, 2018: 30).

6 січня 2019 року Вселенський патріарх Варфоломій вручив «Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні». Україна стала повноправним суб'єктом міжнародних релігійно-церковних відносин. Але шлях до цього був доволі тривалим.

Покрокова характеристика процесу. Рух до проголошення автокефалії церкви в Україні започатковано наприкінці 1980-х років. Але увиразнення процесів окреслилося за президентства П. Порошенка, який неодноразово звертався до проблеми формування Єдиної помісної православної церкви України упродовж 2016 р. (під час зустрічей зі Вселенським патріархом Варфоломієм, предстоятелями помісних православних церков, представниками Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, патріархом Філаретом). При цьому Глава держави наголошував, що прагнення українських православних громадян мати свою Помісну автокефальну церкву – «історичний тренд, і цей тренд не може оминати Україну» (Президент Патріарху).

У березні 2016 р. Президент України Петро Порошенко у Туреччині зустрівся з Архієпископом Константинополя – Вселенським Патріархом Варфоломієм I, де на офіційному рівні було обговорено перспективи створення в Україні Помісної православної церкви.

Наступним кроком стало «Звернення Верховної Ради України до Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в

Україні» (постанову (Про Звернення, 2016) підтримали 245 членів парламенту). У зверненні депутати просили Вселенського Патріарха взяти «активну участь у подоланні наслідків церковного поділу шляхом скликання під егідою Вселенського Патріархату Всеукраїнського об'єднавчого Собору, який би вирішив усі суперечливі питання та об'єднав Українське православ'я». Окрім того, Рада просила Константинополь «видати Томос про автокефалію православної церкви в Україні». Депутати також апелювали до Вселенського Патріарха з проханням скасувати томос від 1686 року про приєднання Київської митрополії Константинопольського патріархату до Московського патріархату (про передачу київської митрополії з підпорядкування Константинополя до Москви). Своє звернення серед іншого депутати аргументували підтримкою Московським патріархом Кирилом російської влади у конфлікті на Донбасі та анексії Криму (Рада попросила Вселенського Патріарха, 2016). Це рішення Ради було першим офіційним зверненням до патріарха про автокефалію, мало значний суспільний і міжнародний резонанс, зустріло гостру реакцію РПЦ (Аналітична доповідь, 2017: 312).

16 червня 2016 р. в Богословській академії на грецькому о. Крит мав розпочати роботу Всеправославний Собор, ініційований Константинополем. На Святий і Великий Собор Православної церкви, задум якого сягає ще ХІХ ст., у Вселенського Патріарха Варфоломія були свої надії та сподівання: не лише утвердити себе у статусі «першого серед рівних», ставши ініціатором його проведення після тривалої перерви, а Собор мав стати маніфестацією цілісності і соборності Вселенського православ'я, місцем дискусії з найскладніших питань. Однак останній етап підготовки Собору потопав у інтригах та розрахунках, а політика тріумфально домінувала над богослов'ям. Москва всіляко намагалася формалізувати свій особливий статус у Повноті Православ'я, (на якому Патріарх Кіріл, усупереч канонічному праву, наполягав упродовж кількох років поспіль: «Ми законні спадкоємці Візантії...»), постійно погрожувала Константинопольському Престолові зривом Собору. Між Константинополем та Москвою постійно відбувалися суперечки за домінування

у православ'ї, а тому питання, кому підпорядкуватиметься церква в Україні, було для них дуже важливим (Червоненко, 2016).

Всеpravославний собор відбувся 16-27 червня 2016 р. (Документи Святого і Великого Собору, 2016), але без участі РПЦ, Антіохійської, Болгарської та Грузинської православних церков, які його просто проігнорували. Це лише поглибило давнені розбіжності Константинополя й Москви. Відтак цей собор (попри історичність) не став «революційним», не став проривом зі сформульованими відповідями на ті виклики, які накладалися православ'ю століттями (Войналович, 2018: 180).

У ході агресії РФ проти України і неконвенційної війни змінилася внутрішньополітична ситуація й позиціонування конфесійного середовища щодо цих подій. Реалії гібридної війни переконливо доводили, що Росія використовує проти України широкий комбінований арсенал засобів. Агресором було розгорнуто справжній фронт на гуманітарному напрямі. Одне з чільних місць серед дієвих інструментів російської гуманітарної інтервенції посідав релігійно-церковний фактор. Саме через Українську православну церкву, юридично й організаційно підпорядковану Московській патріархії (УПЦ МП), Кремль активно маніпулює свідомістю мільйонів українських громадян, намагається насаджувати ідеологеми «русского мира», дискредитувати автокефальний рух в Україні, нагнітати напруженість у міжправославних відносинах, здійснює спроби приватизації національної української історії. Фактично сучасна російська політика та геополітика наочно демонструють, наскільки важливу роль в обстоюванні та просуванні національних інтересів відіграє незалежна від закордонних релігійних центрів православна церква.

У квітні 2018 року президент України П. Порошенко звернувся до Вселенського патріарха Варфоломія (Звернення Президента України, 2018) з проханням надати томос про автокефалію Православної церкви в Україні і оголосив про намір створити єдину помісну церкву. Підтримала звернення

президента й Верховна Рада України (Про підтримку звернення, 2018) (268 депутатів).

22 квітня 2018 року Святий і Священний Синод Вселенського Патріархату прийняв до розгляду Звернення від Президента та Верховної Ради України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання томосу про автокефалію Православній Церкві в Україні, а також звернення ієрархів українських православних церков – УПЦ КП і УАПЦ.

10 вересня 2018 року патріарх Варфоломій скерував до Києва двох екзархів, які мали підготувати ґрунт для створення автокефальної церкви.

11 жовтня 2018 року синод Вселенського Константинопольського патріархату у Стамбулі:

- підтвердив своє попереднє рішення продовжити процес надання автокефалії українській церкві;

- позбавив юридичної сили свій синодальний лист 1686 року про доручення Московському патріархові обов'язку висвячувати церковно підпорядкованих Константинополю митрополитів Київських, що його Російська церква трактувала як нібито передачу Київської митрополії Москві;

- відновив у єпископському чи священницькому сані і в церковному спілкуванні зі світовим православ'ям керівників невизнаних Української православної церкви Київського патріархату Філарета (Денисенка) та Української автокефальної православної церкви Макарія (Малетича) і підпорядкованих їм священства і вірян;

- оголосив про відновлення своєї ставропігії (представництва) в Києві (Що таке Томос, 2019).

Не забарилась реакція представництва РПЦ: 15 жовтня 2019 року на терміново скликаному засіданні Синоду Російської православної церкви у м. Мінську було ухвалено рішення про повний розрив євхаристійного спілкування (відносин) із Константинопольським Патріархатом через рішення останнього про надання церковної автокефалії для України. Попри негативну реакцію з боку Москви, процес надання автокефалії українській православної

церкві все ж вдалося продовжити. На Священному Синоді Вселенського патріархату у Стамбулі (27–29 листопада 2018 року) були затверджені текст томосу та рекомендації щодо статуту майбутньої єдиної помісної Православної церкви України.

Водночас варто зауважити незначну обізнаність громадськості щодо томосу та процесів набуття автокефалії. Так, за результатами опитування, проведеного у вересні 2018 року КМІС на замовлення громадської організації «Детектор медіа», тільки 28,5% жителів України говорили, що вони знають, що таке томос. Згідно з опитуванням 71,5% опитаних не знали, що це таке, чи не змогли відповісти. Серед тих, хто «знає», 42,3% дізналися про це зі ЗМІ, 19% – з виступів релігійних діячів, 17,4% – з виступів Президента Петра Порошенка, 15,9% – з виступів політиків, 11,5% – від оточуючих. На заході України 43% знали, що таке томос, в центрі – 30%, на півдні і сході – тільки 16-18% (Лише третина українців, 2019). (Опитування проводилося за фінансування Міністерства закордонних справ Данії («Даніда»). Польовий етап тривав з 8 по 23 вересня 2018. Всього було опитано 2026 респондентів, що мешкають в усіх областях України (крім АР Крим) та в м. Києві. У Луганській і Донецькій області опитування проводилося тільки на території, контрольованій українською владою. Статистична похибка вибірки не перевищує: 3,3% для показників, близьких до 50%; 2,8% для показників, близьких до 25 або 75%; 2,0% для показників, близьких до 12 або 88%; 1,4% для показників, близьких до 5 або 95%; 0,7% для показників, близьких до 1 або 99%.)

Після тривалого підготовчого етапу, 15 грудня 2018 року відбувся об'єднавчий собор у Києві в складі ієрархів і вірян УПЦ КП і УАПЦ, а також двох єпископів від УПЦ (МП) (митрополити УПЦ Московського патріархату Симеон і Олександр), де оголошено про створення єдиної помісної православної церкви – Православної церкви України. Предстоятелем новоствореної церкви став митрополит Київський і всієї України Епіфаній (Сергій Думенко), до того місцеблюститель патріаршого престолу УПЦ КП.

5 січня 2019 року у Стамбулі Вселенський патріарх Варфоломій підписав томос, яким надав незалежний статус Православній церкві України. Сувій томосу про автокефалію для Православної церкви України підготував (написав від руки) найвідоміший Афонський художник і каліграф Лукас з монастиря Ксенофонт, що на Афоні.

6 січня 2019 року відбулася історична подія – у Стамбулі (у соборі святого Георгія Переможця, що є резиденцією Константинопольського патріарха) Вселенський патріарх Варфоломій урочисто вручив предстоятелю Православної церкви України митрополиту Епіфанію «Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній церкві в Україні».

Відбулося Конституювання Православної церкви України. Фактично набуття автокефалії означає піднесення статусу Православної церкви України, рівність її з іншими автокефальними православними церквами. Нагадаємо, що автокефалія – це статус помісної церкви, як самокерованої, незалежної частини Вселенської Православної церкви, що очолюється патріархом або архієпископом чи митрополитом. Об'єктивно автокефалія посилює державу, а відсутність її послаблює, роблячи відкритою для всіляких провокацій, маніпуляцій настроями громадян, перетворюючи церкву на засіб досягнення політичних цілей в інтересах іноземних структур.

Томос в Україну привезено в січні 2019 року, і цього ж місяця помісна церква України увійшла в Диптих – перелік помісних церков де-юре, а з визнанням помісного статусу України Елладською Православною церквою (предстоятель Елладської Церкви блаженніший архієпископ Ієронім) 12 жовтня 2019 року вона увійшла в це коло де-факто, офіційно розширивши коло свого літургійного спілкування. Еладська церква стала першою церквою, яка визнала автокефальну ПЦУ після надання їй Томосу Вселенським Патріархом.

Видання Томосу про автокефалію Української Церкви мало би вирішити одразу кілька проблем Українського православ'я:

1. Улікувати схизму, яка існувала впродовж 1989–2018 років.
2. Надати новий (автокефальний) статус давній Київській Митрополії.
3. Об'єднати усіх (або, принаймні, більшість) православних християн нашої країни у єдиній церковній структурі.

Водночас суспільний резонанс на цю подію доволі неоднозначний. За результатами всеукраїнського опитування громадської думки «Конфесійна структура населення України і створення Православної церкви України», проведеного 12–18 травня 2019 року Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС): 54,2% респондентів ставляться позитивно до створення Православної Церкви України і надання їй Томосу. Ще 31,2% мають нейтральне ставлення. Негативно ставляться до цього – 10,9%. Не змогли або відмовилися відповісти на запитання – 3,6%. Серед респондентів, які позитивно або нейтрально ставляться до створення Православної церкви України і надання їй Томосу, 64,5% вважають, що умов, визначених у Томосі, достатньо для розвитку незалежної української церкви і не можна відмовлятися від Томосу. Натомість 8,8% вважають, що умови є не вигідними для Православної Церкви України і потрібно відмовитися від Томосу і відновити Українську Православну Церкву Київського Патріархату. Не змогли або відмовилися відповісти на запитання – 26,7%. Оцінка Томосу на предмет консолідації суспільства: 50,6% респондентів вважають, що надання Томосу скоріше об'єднує суспільство, хоча при цьому 30,5%, навпаки, вважають, що це є скоріше роз'єднавчим фактором для України. Не змогли або відмовилися відповісти на запитання – 18,9% (Конфесійна структура, 2019).

Вищезазначене свідчить про формування навколо церкви нової ситуації і атмосфери, яка очевидно ще недостатньо усвідомлена релігійною спільнотою і її лідерами. Ці зміни доводять потребу віднайдення нової тональності діалогу церкви зі суспільством (Войналович, 2018: 148). Пр цьому вагомо враховувати, що Церква не є сутністю лише духовно-релігійного виміру. Існуючи також у вимірі соціальному і філософсько-світоглядному, вона одночасно і сама є сильним центром впливу на формування та життєдіяльність цих рівнів,

зрештою, і сама зазнає різноманітних впливів, що спонукають її всечасно поглиблювати своє вчення. Причому вчення часто стає аксіологічною відповіддю на екзистенційно-історичні виклики конкретної епохи. Наслідком такої активної позиції церкви є те, що внутрішньоцерковний устрій сам зазнає різноманітних впливів філософських чинників, одночасно стараючись відповідати духу часу та зберігати в суттєвих питаннях зв'язок із трансцендентно-аксіологічним виміром релігійного життя (Бліхар, 2013: 459).

Висновки. Конституювання Православної церкви України та акт «Патріаршого і Синодального Томосу надання автокефального церковного устрою Православної Церкви в Україні» резонує в площині кількох контекстів: державно-політичний, церковно-релігійний, соціально-культурний, морально-ціннісний, ментально-духовний, громадянський, геополітичний, стратегічний.

У православній традиції реальна Помісна церква фундує нерозривний зв'язок між релігійною організацією та процесом національного державотворення. Статус помісності в Православній церкві тісно пов'язаний зі здобуттям Церквою автокефального тобто самостійного управління всіма без винятку церковними справами (Аналітична доповідь, 2018: 446). Отримання Томосу й утворення Православної церкви України стало справді епохальною подією не лише в історії церковного життя, але й у державному та світовому вимірі. Зміни, що відбулися в Україні на помежів'ї 2018-2019 рр. в церковному житті є водночас масштабною політичною подією, елементом творення нації.

Зусилля, спрямовані на утворення єдиної Помісної церкви були пов'язані не тільки з тим, що новопосталі держави відчують брак джерел легітимації і намагаються віднайти їх у власній історії та духовній традиції. Не менш важливою є й проблема національної безпеки, яка не може бути гарантованою при збереженні духовного підпорядкування українців Москві (Здіорук, 2005: 207-219).

Політичний чинник, якщо розглядати його як локальну детермінанту релігійної ситуації в точці біфуркації, став каталізатором активізації процесу конституювання Помісної церкви в Україні. Надання Томосу про автокефалію

Православної церкви в Україні постало фактором впливу на всіх суб'єктів релігійної ситуації, вирішуючи низку питань з одного боку та загострюючи низку соціально-політичних ризиків – з іншого (Титаренко, 2019: 210-211). Активізувалося переформатування православного ландшафту України та інтенсифікація міжконфесійного діалогу.

Конституювання помісної церкви та надання Томосу про автокефалію ПЦУ також каталізувало певні процеси у Вселенському православ'ї. Насамперед, воно вивело на поверхню ті глибокі суперечності, які накопичилися у взаєминах між Константинопольським та Московським патріархатами. Процеси набуття автокефалії церквою в Україні увиразнили самостійність Константинополя в прийнятті рішень та послабили впливи Кремля. Відхід РПЦ від Константинополя, по суті, позбавив її і міжнародної легітимності у православному, а загалом, і в усьому християнському світі. Відтак, всупереч своїм намаганням стати центром світового Православ'я, Москва фактично може опинитися в релігійній ізоляції.

Вихід України з-під російського релігійного впливу став реальним геополітичним викликом для Росії, оскільки це одразу послабило ідею «русского мира»; Росія втратила один із основних інструментів реалізації своїх інтересів на українському напрямі. Наявність в Україні своєї Православної церкви означатиме і значні фінансові збитки для Російської православної церкви (РПЦ). Раніше вона отримувала чималі надходження через Українську православну церкву Московського патріархату (УПЦ МП).

Російська окупація частини українських територій виразно розмежувала релігійне середовище України за критерієм ставлення до процесів національного державотворення та спонукала український народ і державне керівництво до глибшого розуміння значення розбудови національної Церкви. Окрім того, збройна агресія Росії проти України започаткувала процес виходу прочан із УПЦ МП. Отже, визнання Константинополем Православної церкви України слугує противагою потужному московському тиску. Томос для України – це шанс для додаткового розвитку православ'я. Дарування Томосу

про автокефалію значно динамізувало перехід релігійних громад з юрисдикції УПЦ (МП) в юрисдикцію ПЦУ.

Окрім того, було створено прецедент для інших церков надихнутися прикладом України й теж вийти зі сфери впливу РПЦ, а для балканських народів – звільнитися від подібної залежності від Сербської православної церкви.

Легітимізація Православної церкви України має вагомe геополітичне значення. Конституювання Православної церкви України створює якісно нові можливості для інтеграції України в європейську та світову цивілізацію як їх невід'ємної частини. Позиція Синоду Вселенського патріархату з надання Томосу про автокефалію Православній церкві України, по суті, стоїть в одному ряді з укладенням Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також прийняттям НАТО Комплексного плану допомоги Україні в зв'язку із нападом на неї Росії.

Масштаб і природа постання Православної церкви України корелюють з процесами переживання «гідності», як об'єднуючої цінності, що відбулося під час Майдану. Створення ПЦУ фундає потужну опору для формування української громадянської ідентичності. Православна церква України увиразнює духовно-культурні маркери незалежної держави та розвитку нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Аналітична доповідь, 2017 – Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». Київ: НІСД, 2017. 928 с.
- Аналітична доповідь, 2018 – Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». Київ: НІСД, 2018. 688 с.
- Бліхар, 2013 – Бліхар В. С. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 516 с.
- Войналович, 2018 – Войналович В. А. Сучасне українське православ'я: старі і нові виклики. *Наукові записки ІПіЕНД*. 2018. №3-4 (95-96). С. 141-192.
- Добрознай – Добрознай М. Томос для української православної церкви: надбання та втрати України після проголошення української автокефалії. URL: <https://eu.in.ua>
- Документи Святого і Великого Собору, 2016 – Документи Святого і Великого Собору Православної Церкви. Київ: Відкритий Православний Університет Святої Софії-Премудрості, ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 112 с.
- Жилюк, 2011 – Жилюк С. І. Досвід Вселенського визнання: політична кон'юнктура міжцерковного діалогу. *Наукові записки Острозької академії*. 2011. Вип. 4. С. 71-77.
- Звернення Президента України, 2018 – Звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія. URL: <https://www.president.gov.ua/administration/zvernennya-prezidenta-ukrayini-do-vselenskogo-patriarha-varf-438>
- Здіорук, 1993 – Здіорук С. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти. Київ: НІСД, 1993. 59 с.

Здіорук, 2005 – Здіорук С. І. Конституювання Помісних Церков як інструменту захисту національних інтересів українського народу. *Українське релігієзнавство*. 2005. № 35. С. 207-219.

Здіорук, 2016 – Здіорук С. Конституювання Української помісної православної церкви як чинник зміцнення національної безпеки української держави. *Андріївський вісник: історико-богословський щорічний журнал Рівненської Духовної семінарії Української Православної Церкви Київського Патріархату* / Ред. кол.: к. богослов. н., ректор РДС прот. Віталій Лотоцький (гол. ред.) [та ін.]. Рівне, 2016. № 5. С. 89-96.

Киридон, 2016 – Киридон А. М. Автокефалія. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua>

Конфесійна структура, 2019 – Конфесійна структура населення України і створення Православної церкви України (травень, 2019). URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=862&page=1&t=9>

Лише третина українців, 2019 – Лише третина українців обізнана щодо питання Томосу: Опитування. URL: https://zik.ua/news/2018/10/26/lyshe_tretna_ukraintsiv_obiznana_shchodo_pytannya_tomosu_opytuvannya_1435217

Лотоцький, 1999 – Лотоцький О. Автокефалія: У 2-х т. (Репринт). Київ, 1999. Т. 1. 206 с.

От Вселенского Патриарха, 1925 – От Вселенского Патриарха Украинской Православной Церкви. *Український Православний Благовісник*. Харків, 1925. № 21. С. 1-3.

Президент Патриарху – Президент Патриарху Філарету: Український народ чекає на реалізацію головної справи Вашого життя – Української Єдиної Помісної Незалежної Православної Церкви. Офіційне інтернет-представництво Президента України П. Порошенка. URL: <http://www.president.gov.ua/news/prezident-patriarhu-filaretu-ukrayinskij-narod-chekae-na-re-37090>

Про Звернення, 2016 – Про Звернення Верховної Ради України до Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патриарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні: Постанова Верховної Ради України від 16 червня 2016 р. № 1422-VIII. Відомості ВР України. 2016. №27. Ст. 528. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-19>

Про підтримку звернення, 2018 – Про підтримку звернення Президента України до Вселенського Патриарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні: Постанова Верховної Ради України № 2410-VIII від 19 квітня 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2410-19>

Рада попросила Вселенського Патриарха, 2016 – Рада попросила Вселенського Патриарха визнати українську церкву (16 червня 2016 р.). URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2016/06/160616_vc_rada_church

Регельсон, 1996 – Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви (1917-1945): Материалы по истории Церкви. Кн. 15. М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1996. 631 с.

Саган, 2019 – Саган О. Православна Церква України: конституювання та перспективи розвитку. К.: [Б.в.], 2019. 103 с.

Титаренко, 2019 – Титаренко В., Титаренко О. Суспільно-політична ситуація України: ризики і загрози в контексті наявної релігійної безпеки. Релігійна безпека/небезпека України: Зб. наук. праць і матеріалів / За ред. проф. А. Колодного. К.: УАР, 2019. С. 209-214; С.210-211.

Червоненко, 2016 – Червоненко В. Чи допоможе Порошенко створити помісну церкву? URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/03/160311_poroshenko_church_vc

Що таке Томос, 2019 – Що таке Томос і автокефалія – пояснюємо популярно. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29697267.html>

REFERENCES

Analitichna dopovid, 2017 – Analitichna dopovid do Shchorichnoho Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshche Ukrainy v 2017 rotsi» [Analytical Report to the Annual Message of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine «On Internal and External Situation of Ukraine in 2017»]. Kyiv: NISD, 2017. 928 s. [in Ukrainian]

Analitichna dopovid, 2018 – Analitichna dopovid do Shchorichnoho Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshche Ukrainy v 2018 rotsi» [Analytical Report to the Annual Message of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine «On Internal and External Situation of Ukraine in 2018»]. Kyiv: NISD, 2018. 688 s. [in Ukrainian]

Blikhar, 2013 – Blikhar V. S. Derzhavno-tserkovni vidnosyny yak eksplikatsiia dykhotomii vldy ta suspilstva u yevropeiskii filosofii: monohrafiia [State-Church Relations as an Explication of the Dichotomy of Power and Society in European Philosophy: A Monograph]. Lviv: LvDUVS, 2013. 516 s. [in Ukrainian]

Voinalovych, 2018 – Voinalovych V. A. Suchasne ukrainske pravoslav'ia: stari i novi vyklyky [Modern Ukrainian Orthodoxy: Old and New Challenges]. Naukovi zapysky IPiEND. 2018. №3-4 (95-96). S. 141-192. [in Ukrainian]

Dobroznai – Dobroznai M. Tomos dlia ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy: nadbannia ta vtraty Ukrainy pislia proholoshennia ukrainskoi avtokefalii [Tomos for the Ukrainian Orthodox Church: Ukraine's Acquisitions and Losses after the Declaration of Ukrainian Autocephaly]. URL: <https://eu.in.ua> [in Ukrainian]

Dokumenty Sviatoho i Velykoho Soboru, 2016 – Dokumenty Sviatoho i Velykoho Soboru Pravoslavnoi Tserkvy [Documents of the Holy and Great Council of the Orthodox Church]. Kyiv: Vidkrytyi Pravoslavnyi Universytet Sviatoi Sofii-Premudrosti, DUKh I LITERA, 2016. 112 s. [in Ukrainian]

Zhyliuk, 2011 – Zhyliuk S. I. Dosvid Vselenskoho vyznannia: politychna kon'uktura mizhtserkovnoho dialohu [The experience of universal recognition: the political context of inter-church dialogue]. Naukovi zapysky Ostrozkoi akademii. 2011. Vyp. 4. C. 71-77. [in Ukrainian]

Zvernennia Prezydenta Ukrainy, 2018 – Zvernennia Prezydenta Ukrainy do Vselenskoho Patriarkha Varfolomiia [Address of the President of Ukraine to the Ecumenical Patriarch Bartholomew]. URL: <https://www.president.gov.ua/administration/zvernennya-prezidenta-ukrayini-do-vselenskogo-patriarha-varf-438> [in Ukrainian]

Zdioruk, 1993 – Zdioruk S. Etnokonfesiina sytuatsiia v Ukraini ta mizhtserkovni konflikty [Ethno-confessional situation in Ukraine and inter-church conflicts]. Kyiv: NISD, 1993. 59 s. [in Ukrainian]

Zdioruk, 2005 – Zdioruk S. I. Konstytuivannia Pomisnykh Tserkov yak instrumentu zakhystu natsionalnykh interesiv ukrainskoho narodu [Constituting the Local Churches as an instrument for protecting the national interests of the Ukrainian people]. Ukrainske relihiieznavstvo. 2005. № 35. S. 207-219. [in Ukrainian]

Zdioruk, 2016 – Zdioruk S. Konstytuivannia Ukrainskoi pomisnoi pravoslavnoi tserkvy yak chynnyk zmitsnennia natsionalnoi bezpeky ukrainskoi derzhavy [Constituting the Ukrainian Local Orthodox Church as a Factor in Strengthening the National Security of the Ukrainian State]. Andriivskiy visnyk: istoryko-bohoslovskiy shchorichnyi zhurnal Rivnenskoj Dukhovnoji seminariji Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu / Red. kol.: k. bohoslov. n., rektor RDS prot. Vitalii Lototskyi (hol. red.) [ta in.]. Rivne, 2016. № 5. S. 89-96. [in Ukrainian]

Kyrydon, 2016 – Kyrydon A. M. Avtokefaliia [Avtokefaliia]. Velyka ukrainska entsyklopediia. URL: <https://vue.gov.ua> [in Ukrainian]

Konfesiina struktura, 2019 – Konfesiina struktura naselennia Ukrainy i stvorennia Pravoslavnoi tserkvy Ukrainy (traven, 2019) [The Confessional Structure of the Population of Ukraine and the Creation of the Orthodox Church of Ukraine (May, 2019)]. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=862&page=1&t=9> [in Ukrainian]

Kuibida, 2018 – Kuibida V. S., Kalnysh Yu. H. Perspektyvy rozvytku vidnosyn Ukrainskoi derzhavy z Pomisnoiu Avtokefalnoiu Pravoslavnoiu Tserkvoiu Ukrainy: inform.-analit. zap. [Prospects for the development of relations between the Ukrainian state and the Local Autocephalous Orthodox Church of Ukraine: informational analyst. zap.] / Za zah. red. V. S. Kuibidy, O. M. Petroie. Kyiv: NADU, 2018. 52 s. [in Ukrainian]

Lyshe tretyna ukraintsiv, 2019 – Lyshe tretyna ukraintsiv obiznana shchodo pytannia Tomosu [Only a third of Ukrainians are aware of the Thomas issue]: Opytuvannia. URL: https://zik.ua/news/2018/10/26/lyshe_tretyna_ukraintsiv_obiznana_shchodo_pytannya_tomosu__opytuvannya_1435217 [in Ukrainian]

Lototskyi, 1999 – Lototskyi O. Avtokefaliia [Autocephaly]: U 2-kh t. (Reprint). Kyiv, 1999. T. 1. 206 s. [in Ukrainian]

Ot Vselenskoho Patryarkha, 1925 – Ot Vselenskoho Patryarkha Ukraynskoi Pravoslavnoi Tserkvy [From the Ecumenical Patriarch of the Ukrainian Orthodox Church]. Ukrainskyi Pravoslavnyi Blahovisnyk. Kharkov, 1925. № 21. S. 1-3. [in Russian]

Prezydent Patriarkhu – Prezydent Patriarkhu Filaretu: Ukrainskyi narod chekaie na realizatsiiu holovnoi spravy Vashoho zhyttia – Ukrainskoi Yedynoi Pomisnoi Nezalezhnoi Pravoslavnoi Tserkvy [President of the Patriarch Filaret: The Ukrainian people are waiting for the realization of the main cause of your life - the Ukrainian Single Local Independent Orthodox Church]. Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy P. Poroshenka. URL: <http://www.president.gov.ua/news/prezident-patriarkhu-filaretu-ukrayinskij-narod-chekaye-na-re-37090> [in Ukrainian]

Pro Zvernennia, 2016 – Pro Zvernennia Verkhovnoi Rady Ukrainy do Vsesviatosti Varfolomiia, Arkhiepyskopa Konstantynopolia i Novoho Rymu, Vselenskoho Patriarkha shchodo nadannia avtokefalii Pravoslavnii Tserkvi v Ukraini [On the Appeal of the Verkhovna Rada of Ukraine to the Holiness of Bartholomew, Archbishop of Constantinople and New Rome, the Ecumenical Patriarch on granting autocephaly to the Orthodox Church in Ukraine]: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 16 chervnia 2016 r. № 1422-VIII. Vidomosti VR Ukrainy. 2016. №27. St. 528. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-19> [in Ukrainian]

Pro pidtrymku zvernennia, 2018 – Pro pidtrymku zvernennia Prezydenta Ukrainy do Vselenskoho Patriarkha Varfolomiia pro nadannia Tomosu pro avtokefaliuu Pravoslavnoi Tserkvy v Ukraini [On the support of the President of Ukraine's appeal to the Ecumenical Patriarch Bartholomew on granting Thomas the autocephaly of the Orthodox Church in Ukraine]: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy № 2410-VIII vid 19 kvitnia 2018 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2410-19> [in Ukrainian]

Rada poprosyla Vselenskoho Patriarkha, 2016 – Rada poprosyla Vselenskoho Patriarkha vyznaty ukrainsku tserkvu (16 chervnia 2016 r.) [Rada Asks Ecumenical Patriarch to Recognize Ukrainian Church (June 16, 2016)]. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2016/06/160616_vc_rada_church [in Ukrainian]

Rehelson, 1996 – Rehelson L. Trahediya Russkoi Tserkvy (1917-1945) [The tragedy of the Russian Church (1917-1945)]: Materyaly po ystoriy Tserkvy. Kn. 15. M.: Krutytskoe Patryarshe Podvorie, 1996. 631 s. [in Ukrainian]

Sahan, 2019 – Sahan O. Pravoslavna Tserkva Ukrainy: konstytuivannia ta perspektyvy rozvytku [Orthodox Church of Ukraine: Constantly Sure and Perspective]. K.: [B.v.], 2019. 103 s. [in Ukrainian]

Tytarenko, 2019 – Tytarenko V., Tytarenko O. Suspilno-politychna sytuatsiia Ukrainy: ryzyky i zahrozy v konteksti naiavnoi relihiinoi bezpeky [Suspiciously-political situation in Ukraine: riziki and threaten in the context of an explicitly explicit reliance]. Relihiina bezpeka/nebezpeka Ukrainy: Zb. nauk. prats i materialiv / Za red. prof. A. Kolodnoho. K.: UAR, 2019. S. 209-214; S.210-211. [in Ukrainian]

Chervonenko, 2016 – Chervonenko V. Chy dopomozhe Poroshenko stvoryty pomisnu tserkvu? [Chi help Poroshenko adjust remember the church?] URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/03/160311_poroshenko_church_vc [in Ukrainian]

Shcho take Tomos, 2019 – Shcho take Tomos i avtokefaliia – poiasnuiemo populiarno [What tomos and autocephaly - I'll explain]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29697267.html> [in Ukrainian]